

Andrzej Wróbel

Przemysł w Tomaszowie Mazowieckim na początku XX w. (do 1918 r.)

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 14, 71-89

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Wróbel

(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

Oddział w Tomaszowie Mazowieckim)

Przemysł w Tomaszowie Mazowieckim na początku XX w. (do 1918 r.)

Tomaszów Mazowiecki położony jest we wschodniej części województwa łódzkiego, około 48 km na południowy wschód od Łodzi¹. Powstał jako osada górniczo-hutnicza w 1788 r. na pograniczu trzech historycznych krain: Ziemi Łęczyckiej, Mazowsza i Małopolski². Jego powstanie i początkowy rozwój były ściśle związane z rodem Ostrowskich³. W związku z odkryciem tu złóż rudy żelaznej, Tomasz Ostrowski, właściciel dóbr ujezdzkich, założył osadę, która liczyła wówczas 8 domów i 49 mieszkańców, zatrudnionych przy wytopie surówki⁴. Zasoby rudy okazały się jednak niewielkie, a jej jakość nie była najlepsza, co wpłynęło na fakt, że na początku XIX w. osada podupadła, a liczba jej mieszkańców znacznie się zmniejszyła. Drugą szansę dostał Tomaszów od syna Tomasza – Antoniego Ostrowskiego – który wzorem innych właścicieli ziemskich zdecydował się na założenie osady przemysłowo-handlowej i rozpoczął akcję osadniczą⁵.

¹ W. Cudny, *Przemiany przestrzenne i funkcjonalne Tomaszowa Mazowieckiego w okresie transformacji ustrojowej*, Łódź 2006, s. 21.

² *Miasta Polski w Tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967, s. 82.

³ *Historia Tomaszowa Mazowieckiego w źródłach archiwalnych. Dokumenty z zasobu Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim*, red. M. Hubka, M. Ordak, A. Wróbel, Tomaszów Mazowiecki 2010, s. 13.

⁴ M. Rawita-Witanowski, *Tomaszów Mazowiecki*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, Warszawa 1892, s. 371.

⁵ M. Nartonowicz-Kot, *Wielokulturowość i wielonarodowość społeczeństwa Tomaszowa Mazowieckiego na przestrzeni wieków (XIX–XX)*, [w:] *220 lat Tomaszowa*

Pierwsi osadnicy zaczęli napływać do Tomaszowa pod koniec 1822 r. W 1830 r., na wniosek A. Ostrowskiego, Tomaszów uzyskał prawa miejskie. Akt ich nadania podpisany został 6 lipca 1830 r.⁶

W Tomaszowie Mazowieckim stale zwiększała się liczba mieszkańców. Jednak tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej liczba mieszkańców stałych miasta spadła, tj. w 1900 r. Tomaszów liczył 13 654, w 1905 r. – 14 990, a w 1913 r. 12 015 mieszkańców stałych. Podwojeniu uległa liczba mieszkańców niestałych. W 1913 r. na ogólną liczbę 30 268 osób 39,7% stanowiła ludność stała, 15 340 osób (50,7%) ludność niestała i 1916 osób (9,6%) cudzoziemcy⁷. W przeddzień wybuchu pierwszej wojny światowej w Tomaszowie Mazowieckim mieszkało 34,5% Polaków, 34% Żydów oraz 29,8% Niemców. Niewątpliwie wpływ na to miało uruchomienie Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu Spółki Akcyjnej. Nieco inaczej wyglądały te proporcje wśród ludności stałej i niestałej. Otóż w tej pierwszej grupie w 1913 r. wyraźnie dominowali Żydzi – 50,4%, podczas gdy Niemcy stanowili 25,5%, a Polacy tylko 23,9%. Odwrotnie było, jeżeli spojrzymy na ludność niestałą. Tam przeważali Polacy – 43,4%, dalej klasowali się Żydzi – 29,1%, Niemcy – 25,1% i Rosjanie – 2,2%⁸.

W latach pierwszej wojny światowej i po jej zakończeniu Tomaszów Mazowiecki, nie tracąc swojego wielonarodowego charakteru, stał się miastem o przewadze ludności polskiej. Spowodowane to było napływem do niego ludności wiejskiej pochodzenia polskiego⁹.

W Tomaszowie Mazowieckim z każdym rokiem przybywało zakładów przemysłowych i warsztatów rzemieślniczych, najwięcej powstało warsztatów sukienniczych¹⁰. W 1853 r. w Tomaszowie było 292 fabrykantów i rzemieślników. Raport statystyczny z 1853 r. po-

Mazowieckiego. Materiały z sesji naukowej 16 września 2008 r., Tomaszów Mazowiecki 2008, s. 31.

⁶ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: APPTOTM), *Akta miasta Tomaszowa* (dalej: AmT), sygn. 3, s. 3.

⁷ J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992, s. 178.

⁸ M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 33; K. T. Witczak, *Spoleczeństwo żydowskie Tomaszowa Mazowieckiego w okresie zaborów*, [w:] *Historia tomaszowskich Żydów*, red. A. Kędzierski, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 8.

⁹ M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 33.

¹⁰ A. Wróbel, *Zarys dziejów tomaszowskiego rzemiosła*, [w:] *220 lat...*, s. 48.

daje, iż w mieście znajdowały się 4 zakłady fabryczne i 85 fabryk różnych. Przekładając to na dzisiejszy język, to tych 4 właścicieli zakładów fabrycznych należy uznać za fabrykantów, natomiast pozostali to drobni przedsiębiorcy, w których posiadaniu znajdowały się różnej wielkości zakłady rzemieślnicze produkujące siłą mięśni na warsztatach różnego rodzaju tkaniny i inne produkty¹¹.

Zakłady włókiennicze odgrywały w Tomaszowie decydującą rolę. Tym niemniej w mieście istniały też inne drobne zakłady jak: piekarnie, browary, wytwórnie świec, zakłady produkujące narzędzia rolnicze itp. W 1892 r. takich zakładów było 14 i zatrudniały 61 robotników, co w ogólnej liczbie zatrudnionych w tutejszym przemyśle stanowiło 3,1%. Wartość produkcji zaś wyniosła 89 968 rubli, co dawało zaledwie 3,3% globalnej wartości produkcji przemysłowej całego miasta¹².

W 1888 r. w Tomaszowie było: 74 krawców, 78 szewców, 41 stolarzy, 36 rzeźników, 27 piekarzy, 23 kowali, 21 czapników, 18 siodlarzy, 19 ślusarzy, 14 tkaczy, 13 bednarzy, 12 murarzy i szwaczek¹³. W 1904 r. w tomaszowskim rzemiośle znajdowało zatrudnienie 500 osób¹⁴. W 1913 r. w Tomaszowie było 41 zakładów krawieckich, 46 rzeźniczych, 40 piekarskich, 38 szewskich, 34 stolarskich, 16 czapniczych, 13 ślusarsko-tokarskich, 12 fryzjerskich, 10 zegarmistrzowskich (ogółem 342 zakłady)¹⁵. Rzemiosło w Tomaszowie Mazowieckim produkowało jedynie na potrzeby miejscowej ludności. Rzemieślnicy, z małymi wyjątkami, należeli do grupy średniozamożnej.

Jak już pisałem, w Tomaszowie rozwinął się przemysł, zwłaszcza włókienniczy. Duże zasługi w tej dziedzinie należy przypisać A. Ostrowskiemu. W wytwórczości sukna duże zasługi w jego rozwój położyła rodzina Landsbergów. Chil (Hilary) Landsberg, po przybyciu do Tomaszowa w 1857 r., rozpoczął produkcję wyrobów wełnianych w dzierżawionych pomieszczeniach. Na przełomie lat siedem-

¹¹ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 80.

¹² W. Puś, *Przemysł w okresie wielkokapitalistycznym*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980, s. 168.

¹³ A. Wróbel, *op. cit.*, s. 49.

¹⁴ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 128.

¹⁵ P. Chwaliński, *Zakłady H. Landsberga w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1857-1939*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Badziaka na Uniwersytecie Łódzkim, Łódź 2006, s. 27, maszynopis w posiadaniu biblioteki APPTOTM.

dziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Chil rozpoczął budowę własnych zakładów przy ul. Gustownej 46¹⁶. W 1881 r. powstał tam dwupiętrowy obiekt fabryczny, mieszczący kilka oddziałów produkcyjnych. Zakłady szybko przeszły do produkcji zmechanizowanej, wykorzystując wszelkie nowości na rynku technicznym i technologicznym. Kolejnym źródłem sukcesów był sprawnie funkcjonujący aparat handlowy. Największe inwestycje podjęto w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. W końcu XIX w. zakłady posiadały 1800 wrzecion przędzalniczych, 70 krosien tkackich i 44 maszyny wykończalnicze i farbiarskie¹⁷. Chil Landsberg zmarł 12 stycznia 1898 r. w Tomaszowie Mazowieckim¹⁸. Spadkobiercy powołali wówczas spółkę firmową. W 1901 r. nabyli na licytacji nieruchomości z budynkami o powierzchni 10 555 m². Firma skupowała sąsiadujące z zakładem nieruchomości do wybuchu pierwszej wojny światowej, traktując je jako potencjalną rezerwę pod dalszą rozbudowę¹⁹.

Do wybuchu pierwszej wojny światowej przedsiębiorstwo Landsbergów odnotowało dalsze sukcesy. Zrealizowało kilka programów inwestycyjnych. Wartość produkcji wzrosła z około 480 tys. rubli w 1899 r. do 1,5 mln rubli w 1911 r. Odpowiednio do tego wzrosło wyposażenie techniczne. Liczba krosien mechanicznych z 70 sztuk w 1899 r. wzrosła do 198 w 1912 r. Liczba wrzecion odpowiednio z 1800 do 3000²⁰. W dniu 19 maja 1907 r. car Mikołaj II zatwierdził statut spółki: Towarzystwo Akcyjne Fabryk Sukna H. Landsberga. Kapitał zakładowy określono na 1,2 mln rubli i był podzielony na 240 akcji²¹. Na zebraniu organizacyjnym spółki dokonano podziału akcji, których zdecydowaną większość otrzymali spadkobiercy H. Landsberga²². Firma Landsbergów poniosła olbrzymie straty w okresie pierwszej wojny światowej.

¹⁶ *Ibidem*, s. 44.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), *Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej* (dalej: SIFGP), sygn. 1846.

¹⁸ K.T. Witzak, *Słownik biograficzny Żydów tomaszowskich*, Łódź-Tomaszów Mazowiecki 2010, s. 150.

¹⁹ P. Chwaliński, *op. cit.*, s. 44-45.

²⁰ K. Badziak, *Awans przemysłowy Tomaszowa Maz. do II wojny światowej i jego najważniejsi twórcy*, [w:] *220 lat...*, s. 24.

²¹ *Ibidem*, s. 25.

²² APPTOTM, *Akta notariusza J. Różyckiego w Tomaszowie Maz.*, sygn. 34, akt nr 1356 z 1907 r.

Kolejnym tomaszowskim fabrykantem był Jakub Halpern, który w 1853 r. założył firmę handlową. Później uruchomił dział produkcyjny. Firma specjalizowała się w wytwarzaniu sukna i trykotaży. Szczególnie szybkie tempo rozwoju osiągnęła w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W 1900 r. firma posiadała 60 krosien mechanicznych i 2800 wrzecion, działy przygotowawcze i wykończalnicze²³. W 1899 r. firmę przekształcono w spółkę akcyjną pod nazwą Towarzystwo Akcyjne Manufaktury Sukna J. Halperna z kapitałem 600 tys. rubli²⁴. Po śmierci Jakuba, w 1900 r. kierowanie firmą przejęli jego synowie: Maurycy, Karol i Michał. Wprawdzie w roku operacyjnym 1900/1901 firma poniosła stratę w wysokości 237,5 tys. rubli, to jednak w następnych latach odzyskała równowagę finansową, przynosząc niewielkie zyski. Dnia 24 sierpnia 1910 r. spalił się trzypiętrowy budynek fabryczny, w którym mieściły się główne oddziały produkcyjne. Rodzina Halpernów zdecydowała się wówczas odbudować przedsiębiorstwo, ale zmieniono profil produkcyjny na produkcję wełny czesankowej, którą produkowano od 1912 r. Halpernowie zwiększyli kapitał zakładowy do 200 tys. rubli i zaciągnęli kredyty na rynku krajowym i zagranicznym. Zrealizowany program inwestycyjny objął 10 500 wrzecion i 18 maszyn skręcalniczych²⁵.

W wytwórczości produkcji sukna i innych wyrobów wełnianych ważną rolę odgrywała rodzina Bornsteinów. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej w przedsiębiorstwie Zussmana Bornsteina w Starzycach wprowadzono napęd elektryczny. W 1913 r. w tej fabryce przy zatrudnieniu 350 robotników wartość produkcji wyniosła 1 mln rubli. W połowie 1914 r. czynnych było 105 krosien i 4 700 wrzecion, a zatrudnienie osiągnęło 430 osób²⁶. W 1911 r. zmarł założyciel przedsiębiorstwa, a jego spadkobiercy założyli firmę przemysłowo-handlową Starzycka Fabryka Sukna i Kortów.

Drugą fabrykę prowadził Dawid Bornstein. Jego fabryka w 1913 r. zatrudniała 300 robotników pracujących na 72 krosnach. Produkowała tkaniny o wartości 700 tys. rubli. W okresie pierwszej wojny światowej fabryka została zdewastowana na skutek rekwizycji

²³ APL, SIFGP, sygn. 1839.

²⁴ K. Badziak, *op. cit.*, s. 25.

²⁵ *Ibidem*, s. 26.

²⁶ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 182.

surowców i gotowych towarów, jak i wywozu i niszczenia maszyn przędzalniczych²⁷.

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej ogółem przemysł włókienniczy Tomaszowa Mazowieckiego dysponował 1 100 krosnami mechanicznymi i 33 tysiącami wrzecion. Stosowano w fabrykach napęd mechaniczny o mocy 5 000 KM. 6 tysięcy robotników zatrudnionych w tomaszowskim przemyśle włókienniczym wytworzyło tkaniny wełniane o wartości 15 milionów rubli, z których wyeksportowano za 13 milionów rubli²⁸. Warto przy tym zaznaczyć, iż jeszcze w 1913 r. w niektórych zakładach stosowano krosna ręczne, m.in. w zakładach Ch. Rubina. Udział tych maszyn w przemyśle tomaszowskim był nieznaczący i stąd należy uznać, iż w pełni został zakończony proces mechanizacji tomaszowskiego przemysłu. Tomaszów Mazowiecki pozostał jednym z głównych ośrodków produkcji wysokiej jakości sukna i kortu.

Tabela 1.
Dynamika rozwoju przemysłu wełnianego w latach 1869-1913

Rok	Liczba zakładów	Wskaźnik %	Liczba robotników	Wskaźnik %	Wartość produkcji w tys. rb.	Wskaźnik %
1869	69	100,0	966	100,0	968	100,0
1900	62	89,8	2396	248,0	3258	336,5
1905	30	43,4	3491	361,3	6551	676,7
1909	29	42,0	3679	380,8	7200	743,8
1911	72	104,3	5314	550,1	11612	1199,5
1913	32	46,3	5286	547,2	13815	1427,1

Źródło: W. Puś, *Przemysł...*, s. 158.

Analiza tabeli 1 pozwala na stwierdzenie, że przemysł wełniany w Tomaszowie Mazowieckim rozwijał się najbardziej dynamicznie do 1913 r. Tomaszowski przemysł wełniany odgrywał bardzo dużą rolę w przemyśle Królestwa Polskiego. W 1900 r. wartość tego przemysłu w Tomaszowie Mazowieckim wyniosła 3 258 tys. rubli i stanowiła 4,2% wartości globalnej produkcji Królestwa Polskiego. W 1909 r. wartość ta wzrosła do 7 200 tys. rubli i stanowiła 7,2%

²⁷ K. T. Witczak, *op. cit.*, s. 62.

²⁸ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 184.

globalnej produkcji Królestwa Polskiego²⁹. W latach 1900-1901 średnia liczba robotników przypadająca na jeden zakład wyniosła 101, a wartość produkcji w przeliczeniu na jeden zakład wyniosła 208 859,9 rubli³⁰. Analizując dalej tabelę 1, można zauważyć, że na przełomie XIX i XX w. w Tomaszowie następowała koncentracja przemysłu tomaszowskiego. Świadczy o tym spadek liczby zakładów z 69 w 1869 r. do 32 w 1913 r. przy jednoczesnym wzroście liczby zatrudnionych robotników z 966 w 1869 r. do 5286 w 1913 r. oraz wartości produkcji z 968 tys. rubli w 1869 r. do 13815 tys. rubli w 1913 r.

Do wybuchu pierwszej wojny światowej przemysł włókienniczy Tomaszowa Mazowieckiego podlegał ciągłej rozbudowie. W 1913 r. przemysł wełniany całego miasta zatrudniał 5 286 robotników, a wskaźnik wzrostu w stosunku do 1869 r. wyniósł 547,2%; produkcja osiągnęła wartość 13 815 000 rubli, natomiast wskaźnik wzrostu w stosunku do 1869 r. w 1913 r. wyniósł aż 1427,1% (tab. 1).

W 1913 r. w Tomaszowie Mazowieckim było 16 dużych i wielkich przedsiębiorstw. Zakłady te skupiały 86,5% ogółu robotników zatrudnionych w przemyśle wełnianym Tomaszowa Mazowieckiego, a wartość ich produkcji stanowiła 84,4% globalnej wartości produkcji przedsiębiorstw wełnianych całego miasta. Największymi zakładami w/w roku były: Towarzystwo Akcyjne H. Landsberg – 800 robotników oraz wartość produkcji 2 500 000 rubli, farbiarnia i wykończalnia M. Piescha – 800 robotników i wartość produkcji 1 milion rubli, Spółka Akcyjna J. Halperna – 350 robotników i wartość produkcji 500 000 rubli, wykańczalnia O. Fürstenwalda – 400 robotników i wartość produkcji 800 000 rubli³¹

W 1914 r., jeszcze przed wybuchem wojny, powstała w Tomaszowie Mazowieckim w branży wełnianej nowa spółka akcyjna z udziałem kapitału francuskiego. Przekształcono mianowicie podupadłą farbiarnię i wykończalnię Moritza Piescha w towarzystwo akcyjne. Udział kapitału francuskiego wynosił 25%, a zaangażowana w to była firma francuska z Ruboix, która posiadała już swoją filię w Łodzi.

²⁹ W. Puś, *op. cit.*, s. 159.

³⁰ *Ibidem*, s. 167.

³¹ *Ibidem*, s. 166.

Zreorganizowane przedsiębiorstwo miało kapitał zakładowy w wysokości 3 500 000 franków i zatrudniało w 1914 r. 900 robotników³².

Ważną rolę odgrywała Fabryka Dywanów i Chodników, powstała w połowie XIX w. Założył ją Edward Roland. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1846 r. Początkowo składała się z dwóch działów: przędzalni i tkalni. W latach następnych zakład rozbudowano. Dnia 7 lutego 1885 r. E. Roland formalnie przestał być właścicielem fabryki i domów, które przejęli synowie Edwarda: Edward-junior, Samuel i Gustaw³³. W 1891 r. Edward-junior wypisał się ze spółki. Otrzymał od ojca budynki i urządzenia fabryczne wraz z prawami do nich sprzedał swojemu szwagrowi Aleksandrowi Müllerowi. W 1893 r. było już 40 warsztatów, przędzalnia z 480 wrzecionami; dywanów i chodników wyprodukowano za niespełna 35 000 rubli, sprzedając je w całości w kraju i w Imperium Rosyjskim³⁴.

Dalsza modernizacja i rozbudowa fabryki w starych murach okazała się niemożliwa. Niewielki plac ograniczony ulicami, a od wschodu murami budynków mieszkalnych do tego się nie nadawał. W 1895 r. trzech wspólnicy nabyli od Juliusza hr. Ostrowskiego działkę, na której wybudowali nowy zakład. Stary zakład spłonął w 1896 r. W 1898 r. u Rolanda produkowano wyłącznie dywany, chodniki i wycieraczki, a podstawowymi surowcami do ich produkcji była wełna, juta, włókno kokosowe, papier i len. W fabryce pracowało 95 osób: 60 mężczyzn, 31 kobiet i 4 nieletnich w wieku 12-15 lat³⁵.

Najwyższą wartość osiągnęła produkcja w 1899 r. – 160 tys. rubli, w latach 1904-1908 spadła do 60 tys. rubli. Z kolei w latach 1910-1912 podniosła się do 140 tys. rubli. W 1904 r. w fabryce pracowało 87 osób, w latach 1907-1908 – 103 osoby, w latach 1909-1912 – 192 osoby, w 1910 r. – 198 osób³⁶.

Niekorzystne dla rozwoju fabryki i potęgowania zysków jej właścicieli były lata 1903–1904 i 1907–1908. W tych latach produkcja przemysłowa została znacznie przyhamowana. Ceny na wyroby gotowe spadły z powodu wzrastającej konkurencji innych fabrykantów, np. Szepsa i Meisreba, którzy uruchomili niewielkie wytwórnie dy-

³² *Przemysł Tomaszowa w ostatnim dwudziestoleciu*, „Echo Mazowieckie” 1927, nr 33, s. 52.

³³ *Od Rolanda do Weltomu 1848–1978. Początki*, red. A. Wojciechowski [b.d.w.].

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

wanów. Warto dodać, że w okolicy nowo wybudowanego zakładu powstała nowa osada. W 1912 r. wyłącznym właścicielem fabryki staje się A. Müller, od tego roku rozpoczyna się dalsza rozbudowa zakładu. W 1914 r., w chwili wybuchu pierwszej wojny światowej, w fabryce pracowało 350 robotników, czynnych było 260 krosien, w większości mechanicznych, w przędzalni pracowało 2000 wrzecion, a wartość produkcji sięgała 700 000 rubli³⁷.

Duże znaczenie dla przyszłości miasta miało uruchomienie produkcji sztucznego jedwabiu w Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu Spółce Akcyjnej (dalej: TFSJ). Była to pierwsza firma wytwarzająca włókna sztuczne na ziemiach polskich, jak również na terenie całego imperium rosyjskiego. TFSJ powstała 13 stycznia 1911 r. pod pełną nazwą Towarzystwo Akcyjne TFSJ³⁸. Uruchomienie produkcji nastąpiło 1 maja 1912 r., zaś przemysłową i handlową działalność Towarzystwo rozpoczęło 1 lipca 1912 r.³⁹ Powstanie TFSJ zawdzięczać należy inż. Feliksowi Wiślickiemu⁴⁰. O wyborze miejsca położonego obok Tomaszowa Mazowieckiego, w osadzie Wilanów, pod fabrykę sztucznego jedwabiu zadecydowało kilka czynników, a mianowicie: zainteresowanie i udział w realizacji projektu właścicieli tomaszowskich fabryk, bardzo duży obszar osady fabrycznej o powierzchni ponad 49 ha, w części zabudowany budynkami fabrycznymi, leżący w sąsiedztwie stacji kolejowej, możliwość łatwego doprowadzenia potrzebnej do produkcji wody z pobliskiej Pilicy, wystarczająca ilość siły roboczej i łatwość w zdobyciu surowca na terenie okręgu łódzkiego⁴¹.

Dnia 4 sierpnia 1909 r. Ministerstwo Handlu w Petersburgu przestało na ręce konsula belgijskiego w Odessie zezwolenie na otwarcie fabryki. Dnia 26 stycznia 1910 r. zostaje sporządzony akt organizacyjny przedsiębiorstwa⁴². Założycielami fabryki zostali:

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ APPTOTM, *TFSJ Spółka Akcyjna w Tomaszowie Mazowieckim*, sygn. IV/17, k. 5.

³⁹ *Ibidem*, sygn. I/36, *Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego TFSJ za 1912 r.*

⁴⁰ P. Chwaliński, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1939*, [w:] *Historia Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu w stulecie powstania. Materiały z sesji naukowej*, Tomaszów Mazowiecki 2011, s. 19.

⁴¹ *Ibidem*, s. 20.

⁴² APPTOTM, *TFSJ Spółka Akcyjna w Tomaszowie Mazowieckim*, sygn. I/1784, *Sąd Okręgowy w Warszawie, odpis poświadczony z rejestru handlowego*, t. XXIX.

Salomon Landau, Feliks Landsberg, Aleksander Landsberg. Kapitał zakładowy miał wynosić 1 125 000 rubli podzielonych na 4500 akcji po 250 rubli każda. Akcje zostały podzielone pomiędzy założycieli i osoby zaproszone przez nich do udziału w przedsiębiorstwie.

Towarzystwo rozpoczęło czynności 13 stycznia 1911 r., kiedy to w hotelu Bristol w Warszawie odbyło się pierwsze ogólne zebranie akcjonariuszy. Wnieśli oni po 125 rubli. Wysokość kapitału zakładowego stawiała Fabrykę Sztucznego Jedwabiu na drugim miejscu w Tomaszowie Mazowieckim za Spółką Akcyjną H. Landsberg, której kapitał wynosił 1 200 000 rubli⁴³.

Po przeprowadzeniu koniecznych formalności, przystąpiono do budowy fabryki. Pod doświadczonym kierownictwem inż. F. Wiślickiego i inż. Michała Hertza przystąpiono do uruchomienia nowej wytwórni na gruntach „Osady Wilanów”. Budowa fabryki trwała dwa lata, a uruchomienie produkcji nastąpiło 1 maja 1912 r. na kilku maszynach i 400 kapilarkach z produkcją jedwabiu 50 kg dziennie⁴⁴. Budowa nowej fabryki obliczona była na produkcję dzienną 400 kg. Do Zarządu nowego zakładu weszli: Stanisław Landau – prezes, A. Landsberg – wiceprezes, F. Landsberg, Henryk Majmon, Gustave Popelier, dr W. Sachs, i inż. F. Wiślicki. Dyrektorem zarządzającym został M. Hertz. Tylko przez pierwsze sześć miesięcy wyprodukowano ogółem 62 ton jedwabiu sztucznego. Fabryka i produkcja była ciągle rozbudowywana, zwiększana i udoskonalana poprzez zastosowanie najnowszych zdobyczy technicznych. W 1913 r. Zarząd przystąpił do budowy nowych hal produkcyjnych⁴⁵. Do wybuchu pierwszej wojny światowej fabryka rozwijała się dynamicznie.

Dużym zakładem w Tomaszowie Mazowieckim była fabryka zapalek Sachsa i Piescha, która powstała w 1896 r. Przedsiębiorstwo to już w 1899 r. zatrudniało 117 robotników, a jego produkcja osiągnęła 65 tys. rubli. W następnych latach fabryka ta rozwijała się dynamicznie i w 1902 r. zatrudniała już 158 robotników i wartość produkcji wyniosła 214 tys. rubli. W 1909 r. zakład ten liczył już 183 robotników i osiągnął produkcję 370 869 rubli⁴⁶.

⁴³ P. Chwaliński, *op. cit.*, s. 22.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 23.

⁴⁶ W. Puś, *op. cit.*, s. 168.

Obok przemysłu, w Tomaszowie Mazowieckim rozwijał się także handel, który był domeną ludności żydowskiej. Brak jest jednak źródeł na ten temat.

Cechą charakterystyczną okresu poprzedzającego wybuch pierwszej wojny światowej była intensyfikacja zabudowy miejskiej oraz dynamiczny rozwój podtomaszowskich miejscowości. W szczególności dotyczyło to Starzyc i Wilanowa. Miało to związek z lokalizacją na tym terenie dużych zakładów przemysłowych⁴⁷.

W 1913 r. w Tomaszowie Mazowieckim znajdowało się 2247 budynków, z tego 1184 domów mieszkalnych. Prawie połowa obiektów była murowana. Procentowy udział murowanych domów mieszkalnych wynosił prawie 52%⁴⁸.

Na mocy zawartej w 1908 r. umowy władz miejskich z Augsburskim Towarzystwem Gazowniczym, podjęta została budowa gazowni. W dwa lata później zabłysnęły lampy gazowe, które zastąpiły wysłużone lampy naftowe. Rozbudowana została w końcu XIX w. sieć telefoniczna. Należy przy tym zaznaczyć, iż była ona własnością prywatną dr. Tadeusza Osińskiego, a jej centrala zlokalizowana była przy ul. Pilicznej (obecnie: Prezydenta I. Mościckiego). O ile w końcu XIX w. na sieć składały się tylko 63 połączenia miejscowe i 5 z Łodzią, to w 1912 r. – 250, a w 1914 – 306. Kilka telefonów dzierżawiła poczta. Działalność ta przynosiła właścicielowi dochody wynoszące 16 tys. rubli rocznie⁴⁹.

Sprawami miasta kierował burmistrz mianowany przez władze zaborcze i ściśle wypełniający wszystkie jej polecenia i nakazy. Ostatnim burmistrzem w okresie poprzedzającym wybuch wojny był Rosjanin Jakowlew. Burmistrz zwoływał kilkunastu możnych obywateli miasta, którzy dokonywali wyboru ławników. Funkcję tę w 1914 r. pełnili: Błaszkowski, Klinger i Steiman. Stanowisko ławnika miało charakter czysto formalny, gdyż pełniący je nie mieli większego wpływu na zarządzanie miastem. Siedziba magistratu mieściła się w budynku stojącym u zbiegu ul. Św. Antoniego i Placu Kościuszki. Urzędował w nim sekretarz Krejckant mający do pomocy 11 urzędników⁵⁰. Ze strony władz miejskich brak było większej troski

⁴⁷ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 177.

⁴⁸ APPTOTM, AmT, sygn. II/5774.

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. II/143.

⁵⁰ W. Olasik, *Tomaszów na przełomie dziejów. Miasto nasze przed dwudziestu laty*, „Echo Mazowieckie” 10 IX 1934 r., s. 32.

o sprawy miasta. Dowodem tego był chociażby fakt, iż pomimo dużych potrzeb w kasie leżało beczynnie 100 tys. rubli – kwota w tym czasie niebagatelna. Pod naciskiem gubernatora piotrkowskiego pieniądze te zostały pożyczone miastu Sosnowiec na pokrycie potrzeb tej miejscowości, bardziej zasobnej od Tomaszowa Mazowieckiego. Należy zaznaczyć, iż pomimo podejmowanych starań w okresie międzywojennym pożyczka nie została nawet częściowo uregulowana⁵¹.

W 1914 r. wybuchła pierwsza wojna światowa. W czasie walk toczonych w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego jesienią 1914 r. miasto kilkakrotnie przechodziło z rąk do rąk. Ostatecznie 17 grudnia Niemcy ulokowali się w nim na stałe⁵². Od pierwszych dni okupacji rozpoczęli grabież TFSSJ, skąd wywozili surowce niezbędne do produkcji bawełny strzelniczej, a następnie zaczęli rekwirować środki produkcji z innych fabryk tomaszowskich⁵³.

W wyniku działań wojennych w lecie 1915 r. całe Królestwo Polskie zajęły wojska państw centralnych. We wrześniu tego roku z ziem, które znalazły się pod okupacją niemiecką, utworzono Generalne Gubernatorstwo Warszawskie⁵⁴. Na czele nowej jednostki stał gen. Bessler, któremu podlegały wszystkie sprawy, zarówno wojskowe, jak i cywilne. Tomaszów Mazowiecki, leżący na południowym skraju Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, oddzielony był rzeką Pilicą od Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego, pozostającego pod okupacją austriacką⁵⁵.

W okresie pierwszej wojny światowej, od momentu opuszczenia miasta przez władze rosyjskie, w Tomaszowie, podobnie jak w innych miastach Królestwa Polskiego, m.in. w Łodzi, powstał w sierpniu 1914 r. Komitet Obywatelski, który przejął na siebie trud zarządza-

⁵¹ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 178.

⁵² W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga do niepodległości 1914-1918*, Tomaszów Mazowiecki 1988, s. 1.

⁵³ *Przemysł Tomaszowa w ostatnim dwudziestoleciu*, „Echo Mazowieckie” 1927, nr 33, s. 48.

⁵⁴ J. Wojniłowicz, *Tomaszów Mazowiecki podczas I wojny światowej w świetle „Gazety Urzędowej Tomaszowskiej”*, [w:] *Drogi do niepodległości. Materiały z sesji naukowej z okazji 80 rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę 6 listopada 1998*, red. P. Zawilski, Tomaszów Mazowiecki 1998, s. 39.

⁵⁵ J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1973, s. 151, 152; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Warszawa 1974, s. 64.

nia gospodarką miejską⁵⁶. Na jego czele stanął komendant miejscowej Straży Ogniowej Alfons Seweryn. Komitet ten łączył w sobie władzę ustawodawczą, wykonawczą, sądowniczą i policyjną, ale podejmował tylko czynności niezbędne i konieczne dla sprawnego funkcjonowania miasta w warunkach toczącej się wojny. Po wprowadzeniu przez niemieckie władze okupacyjne „zarządu cywilnego”, komitet został rozwiązany, a miastem zaczął kierować mianowany przez okupanta burmistrz – Niemiec, kapitan Werner. Wyznaczono też trzech ławników i kilkunastu radnych, którzy jednak nie mieli wpływu na zarządzanie miastem. Burmistrz prawie wyłącznie ograniczał się do wykonywania nakazów policyjnych i wojskowych, co można stwierdzić na podstawie treści wydawanego organu Magistratu – „Gazety Urzędowej Tomaszowskiej”⁵⁷.

W związku z przedłużającą się wojną, władze Niemiec i Austro-Węgier, chcąc pozyskać polskiego rekruta, wydały w dniu 5 listopada 1916 r. akt dwóch cesarzy. Zapowiedziały w nim utworzenie z ziem byłego Królestwa Polskiego państwa polskiego ściśle podporządkowanego Niemcom. Społeczeństwo polskie nie poparło tego aktu. Mimo to w terenie zaczęto tworzyć polską administrację, z zachowaniem jednak podległości władzom okupacyjnym⁵⁸.

W wyborach z zastosowaniem podziału na kurie (według podziału majątkowego) wybrano Radę Miejską, która ukonstytuowała się w kwietniu 1917 r.⁵⁹ W skład Rady Miejskiej weszło po 10 katolików i Żydów oraz tylko 4 ewangelików. W pracach tej rady brali udział następujący radni: Artur Aronsohn, dr Michał Biernacki, Jakub Biezuński, Dawid Bornstein, Ignacy Bornstein, Władysław Cychner, Franciszek Grzybowski, Jan Goździk, Maurycy Halpern, Mieczysław Heiman, Jan Kowalczewski, Edward Klinger, Aleksander Kozikowski, Kazimierz Kalinowski, pastor Leon May, Eugeniusz Aleksander Müller, Herz Morgenstein, Saul Margulies, dr Stanisław Narewski, Markus Rzeszewski, Aleksander Rychter, Kazimierz Sądowski, Oskar Schersch, Michał Zylber⁶⁰. Na przewodniczącego Ra-

⁵⁶ A. Wróbel, *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w okresie niepodległego państwa polskiego 1918-1939*, „Rocznik Łódzki” 2007, 54, s. 207.

⁵⁷ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 197.

⁵⁸ A. Wróbel, *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w pierwszych latach niepodległości (1918-1921)*, [w:] *Drogi...*, s. 66.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Tomaszów bohaterowi narodowemu*, Nakładem Komitetu Kościuszkowskiego, Tomaszów Mazowiecki 1918, s. 39.

dy Miejskiej mianowany został przez Radę Nadzorczą Jan Kowalczewski. Na wiceprzewodniczącego wybrano Maurycego Halperna, zaś na sekretarza Kazimierza Sadłowskiego. Od 27 marca 1918 r. przewodniczącym Rady Miejskiej był dr S. Narewski. Spośród komisji powołanych przez Radę Miejską, najwięcej żywotności wykazała komisja budżetowa pod przewodnictwem radnego A. Müllera. Burmistrzem mianowano Tadeusza Osińskiego, a wiceburmistrzem przemysłowca Alfreda Britzmana⁶¹.

Na krótko przed wybuchem pierwszej wojny światowej władze Tomaszowa Mazowieckiego wysunęły projekt włączenia w obręb miasta niektórych z otaczających go wsi. Uzasadniano ich ścisłą współzależność z miastem i obopólne korzyści wynikłe z połączenia⁶². Te zamierzenia władz zrealizowały w 1915 r. niemieckie władze okupacyjne. W dniu 8 sierpnia 1915 r. na podstawie „Ustawy o miastach” Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego⁶³, prezydent łódzkiej policji niemieckiej Von Oppen zarządził zmianę granic Tomaszowa Mazowieckiego⁶⁴. Zarządzenie to włączało w obręb miasta wszystkie otaczające je wsie i przedmieścia. Od strony północnej zostały włączone wsie: Niebrów, Starzyce i Tomaszówek, od wschodu osady: Wilanów, Gustek, Michałówek, Nowy Port, Bocian i Kępa Łazisko; na południe wsie Brzustówka i folwark Tomaszówek Poduchowny; na zachodzie osada Rolandówka⁶⁵. Tereny Tomaszowa wzrosły czterokrotnie. Ogółem przyłączono do miasta 1408,8 ha, z tego część nie zabudowanych. Obszar miasta liczył po przyłączeniu 1895 ha⁶⁶.

Większość zakładów przemysłowych Tomaszowa Mazowieckiego została unieruchomiona już w początkowym okresie pierwszej wojny światowej, pozostałe po wprowadzeniu okupacji niemieckiej. Okupant niemiecki od samego początku podjął rabunkową gospodarkę. Wszystkie cenniejsze urządzenia i maszyny zostały zdemontowane i wywiezione. Niemcy rekwirowali wszystko, co nadawało się jako surowiec dla przemysłu zbrojeniowego. Fabryki pozbawiono wszyst-

⁶¹ A. Wróbel, *op. cit.*, s. 66.

⁶² A. Żebrowska, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa-Łódź 1980, s. 53.

⁶³ „Dziennik Rozporządzeń Jenerał Gubernatora Warszawskiego” 1915, nr 12, poz. 25; APPTOTM, AmT, sygn. III/676, s. 16.

⁶⁴ APPTOTM, AmT, sygn., III/479, bp.

⁶⁵ *Ibidem*, sygn. III/479, bp.; III/815, bp.

⁶⁶ A. Żebrowska, *op. cit.*, s. 54.

kich części wykonanych z metali kolorowych i skóry, pasów transmisyjnych, a nawet wrywano kable elektryczne⁶⁷. Niezależnie od tego, celem okupanta było zniszczenie przemysłu polskiego, szczególnie włókienniczego – konkurującego z przemysłem niemieckim na rynkach światowych. W tym celu ogołocoano zakłady ze wszystkich surowców i gotowych wyrobów. Tylko część majątku bardziej przewidyjący zdobili uratować, przewożąc przed ustabilizowaniem się okupacji niemieckiej do położonego w odległości 30 km od Tomaszowa Mazowieckiego Piotrkowa Trybunalskiego, który znalazł się pod okupacją austriacką. Ponadto przemysłowcy wskutek ewakuacji władz rosyjskich utracili należne sumy za poczynione dostawy rządowe. Szacunkowo straty tomaszowskiego przemysłu wyniosły około 25 mln rubli⁶⁸, a więc znacznie więcej niż wynosiła roczna wartość produkcji w 1913 r.

Skutki pierwszej wojny światowej odczuła dotkliwie fabryka dywanów. Niemcy zarekwirowali w niej zapasy surowców i wyrobów gotowych, wywieźli te części maszyn, które były wytworzone ze szlachetnych bądź kolorowych metali. W lutym 1915 r. miejscowa komendantura, zwana *Mobile Etappen Komendantur Nr 5 II A.K.*, sporządziła rejestr zapasów, których A. Müller nie zdołał przed nimi ukryć. Zarekwirowano m.in.: 8 000 dywanów, ponad 3 000 chodników, wycieraczek jutowych i kokosowych, 2 850 kg wełny i juty, 290 bel włókna kokosowego⁶⁹. Jeszcze tuż przed rozbrojeniem Niemców w listopadzie 1918 r. Niemcy rekwirowali i wywozili do Niemiec około 80% gotowych wyrobów fabryki. Jak oszacowano, łącznie fabryka poniosła straty w wysokości 300 000 rubli w złocie⁷⁰.

Pierwsza wojna światowa zadała także potężny cios niedawno powstałej TFSJ. Niemcy ustanowili *Kriegsrohstoffstelle*, która przystąpiła do systematycznych rekwizycji. Okupanci zabierali zgromadzone surowce, zarekwirowali blisko 300 000 litrów spirytusu i etery, bawełnę przeznaczoną do nitracji, sprzęt techniczny: pasy transmisyjne, motory elektryczne, krany mosiężne⁷¹. W takich warunkach produkcja sztucznego jedwabiu stała się niemożliwa.

⁶⁷ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 199.

⁶⁸ A. Barszczewska-Krupa, *Spółeczeństwo Tomaszowa Mazowieckiego w walce o niepodległość i wyzwolenie społeczne w XIX wieku*, [w:] *Tomaszów...*, s. 127-129.

⁶⁹ *Od Rolanda do Weltomu 1848-1978. Początki...*, bns.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ APPTOTM, *TFSJ S.A. w Tomaszowie Mazowieckim*, sygn. I/331.

W celu uchronienia maszyn i aparatów przed rekwizycją okupantów oraz umożliwienia pracy części załogi, Zarząd TFSJ na własne ryzyko zawarł z władzą okupacyjną, 8 marca 1917 r., kontrakt na produkty z destylacji drzewa⁷². Nadzwyczajne Ogólne Zebranie Akcjonariuszy, 17 kwietnia 1917 r., upoważniło Zarząd do budowy fabryki suchej destylacji drzewa, zakładając, że budowa pochłonie od 75 do 100 tys. marek. Wydatki z powodu inflacji bardzo szybko rosły, przekraczając budżet przeznaczony na ten cel. Budowa całej fabryki dozorowana była przez Wydział Surowców Wojennych. Plany dostarczyła firma H. Meyer Co. z Hanoweru. Wybudowano dwa z trzech zaplanowanych pieców resortowych⁷³. Trzeciego nie udało się wybudować z powodu braku środków. Fabryka odpowiadała najnowszym wymaganiom technicznym. Na początku października 1917 r. rozpoczęła się produkcja smoły, węgla drzewnego, terpentyny, oleju, octanu wapnia, spirytusu drzewnego, farby drukarskiej, kwasu octowego⁷⁴. W grudniu 1919 r. z powodu niskiej opłacalności zaprzestano niskiej destylacji drewna⁷⁵. Była to jedyna czynna fabryka w Tomaszowie Mazowieckim w czasie pierwszej wojny światowej.

TFSJ poniosła w czasie pierwszej wojny światowej bardzo duże straty. Oprócz wspomnianej wcześniej utraty należności za towary od kupców i rządu rosyjskiego, fabryka utraciła także lokaty w bankach Cesarstwa oraz papiery wartościowe, co było spowodowane zmianą sytuacji w Rosji, jaka nastąpiła na skutek rewolucji październikowej. TFSJ musiała borykać się z nową sytuacją, odpadł bowiem obsługiwany do tej pory rynek rosyjski wraz ze swoją 150 milionową ludnością⁷⁶.

W Tomaszowie Mazowieckim zapanowało powszechne bezrobocie i głód. Obrazuje położenie mieszkańców Tomaszowa wydana pod koniec wojny publikacja *Tomaszów – Bohaterowi Narodowemu*. Czytamy w niej: *Dzięki trudnościom komunikacyjnym i ograniczeniu w handlu, odcięci od szerszego świata, umieszczeni w kącie pomiędzy sąsiedniego niedostępnego dla Tomaszowa powiatu*⁷⁷, *pozbawieni*

⁷² P. Chwaliński, *op. cit.*, s. 24.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ APPTOTM, *TFSJ S.A. w Tomaszowie Mazowieckim*, sygn. I/1141.

⁷⁶ P. Chwaliński, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁷ Chodzi tu o powiat opoczyński będący pod okupacją austriacką.

zarobków z przemysłu lub handlu, które stanowiły jedyne źródło dochodu Tomaszowian, skazani zostali na żywienie się jedynie przyległej gminy⁷⁸ oraz sąsiednich lasów, co oczywiście na ceny produktów pierwszej potrzeby dla miasta nie wpłynęło⁷⁹.

W latach 1914–1918 w Tomaszowie Mazowieckim i w najbliższej okolicy czynne były jedynie tartaki, które okupant uznał za zakłady posiadające ważne znaczenie strategiczne. W tym wypadku chodziło o eksploatację bogatego drzewostanu lasów spalskich. Obok zwiększenia produkcji w tomaszowskich tartakach wybudowano wielki zakład w Konewce.

Tylko część ludności znalazła zatrudnienie przy wyrębie lasu. Natomiast ci, którzy tutaj w ostatnich latach napłynęli, przenieśli się na wieś. Pozostali mieszkańcy w pogoni za źródłem utrzymania zaczęli emigrować do Niemiec, co było zgodne z zamiarami okupanta, aby braki występujące w sile roboczej zastępować ludnością z okupowanych terenów. To jednak nie wystarczyło i zaczęto stosować łapanki. Zatrzymanych gromadzono w szkole przy ul. Tkackiej, a następnie transportem pod strażą wysyłano do Niemiec. Obok tego prowadzono systematyczną akcję *łapienia wstrętu do pracy*, tj. tych, którzy przez dłuższy czas pozostawali bez pracy, przymusowo wysyłano na roboty do Niemiec. Wyjeżdżali, bądź byli wysyłani głównie Polacy⁸⁰.

Przysyłane pieniądze zatrudnionych za granicą mogły tylko nieznacznie złagodzić panującą w Tomaszowie Mazowieckim nędzę. Wiele rodzin, m.in. w wyniku przeprowadzonej mobilizacji przez władze rosyjskie, pozbawionych było żywicieli i często zdarzało się, że kilkuletnie dzieci przymierały głodem. Niezależnie od tego, zarobki robotników wobec niedostatku żywności i drożyzny nie wystarczały na egzystencję licznych rodzin⁸¹.

Rolnicy, zgodnie z rozporządzeniem okupanta, wszelkie nadwyżki zobowiązani byli dostarczać do punktów skupu, a wszelki wolny obrót płodami rolnymi został zabroniony pod rygorem wysokich kar. Ludność mogła nabywać artykuły spożywcze na podstawie specjalnych kartek. Przydziały były niskie i wynosiły 4 i pół funta (2,225 kg) chleba na osobę na przeciąg 15 dni. Możliwy do nabycia

⁷⁸ Chodzi tu o gminę Łazisko z siedzibą w Ujeździe.

⁷⁹ *Tomaszów bohaterowi...*, s. 40.

⁸⁰ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 201.

⁸¹ *Ibidem*.

był tylko chleb czarny, często mieszany z kartoflami. Na początku 1917 r. zmniejszono rację dwutygodniową ziemniaków, będących podstawą wyżywienia najbiedniejszej ludności, z 20 funtów na 18, a następnie do 12. Mięso i słonina były prawie niedostępne dla ogółu ludności. Byli jednak tacy, którzy z narażeniem życia przemycali przez pobliską granicę austriacką te artykuły z sąsiedniego powiatu opoczyńskiego. Zajmowali się tym procederem zwłaszcza mieszkańcy dzielnicy Brzustówka. Kobiety i dzieci trudniły się zbieractwem w pobliskich lasach, a nawet wyprawiano się po rosnące po miedzach dzikie owoce. W okresie letnim można było jakoś wegetować, natomiast prawdziwa tragedia rozpoczynała się w zimie, kiedy nic nie można było znaleźć do zjedzenia, a ponadto doskwierało zimno, gdyż racje węgla pozostawały na niskim poziomie i wynosiły po 2-3 korce na jedną kartę opałow⁸².

Wobec panującego głodu, Komitet Obywatelski, a następnie od 24 lutego 1916 r. Miejskowa Rada Opiekuńcza na czele z Janem Kowalczewskim uruchomiły tanie kuchnie, które wydawały przeciętnie 2150 porcji zupy dziennie. Od czerwca 1918 r. Magistrat oddał prowadzenie kuchni gminom wyznaniowym, które otrzymały na ten cel subsydia. Wprowadzenie opłat, aczkolwiek niewielkich – w kuchni katolickiej wynoszących 20 fenigów i żydowskiej 5 fenigów – spowodowało zmniejszenie liczby wydawanych obiadów do 860⁸³. Dla znacznej części ludności wodnista zupa z kawałkiem chleba stanowiła jedyny posiłek w ciągu dnia.

Ze względu na tragiczną sytuację dzieci głodnych i wynędzniałych, włączających się po ulicach miasta w poszukiwaniu pożywienia, uruchomiono 6 ochronek, w których wydawano skromny zasilek. Rosła liczba dzieci bezdomnych i osieroconych⁸⁴.

Niedożywienie powodowało dużą śmiertelność wśród mieszkańców Tomaszowa Mazowieckiego, dotyczyło to zwłaszcza dzieci i ludzi w podeszłym wieku. Panowały nieustanne epidemie tyfusu plamistego i czerwonki. Zwiększała się także umieralność na gruźlicę. W grudniu 1915 r. zmarł na tyfus lekarz Sołowiejczyk, który pracował w specjalnie uruchomionym szpitalu zakaźnym. Od tego czasu szpital ogólny i zakaźny obsługiwany był przez jednego lekarza, dr Michała Biernackiego, który miał do dyspozycji 1 felczera i 5 pie-

⁸² „Gazeta Urzędowa Tomaszowska” 10 I, 31 I i 7 II 1917 r.

⁸³ *Tomaszów bohaterowi...*, s. 40.

⁸⁴ J. Góral, R. Kotewicz, *op. cit.*, s. 202.

łęgniarek oraz wykwalifikowanego dezynfektora. Szalejąca epidemia sprawiła, że władze okupacyjne zarządziły masowe szczepienia. Jednak niewiele to pomogło wobec chronicznego niedożywienia. Śmiertelność pomimo znacznego zmniejszenia się liczby ludności zwiększyła się z 729 w 1913 r. do 801 w 1918 r. i była półtorakrotnie wyższa od liczby urodzeń⁸⁵.

Na zakończenie należy stwierdzić, że przemysł w Tomaszowie Mazowieckim na początku XX w. rozwijał się dynamicznie, a jego rozwój zahamowała pierwsza wojna światowa⁸⁶.

Summary

Tomaszow industry in the early twentieth century (until 1918)

The article presents the condition of Tomaszów industry in the early twentieth century, where textile industry and chemical industry were developed. What is presented here is the development of individual plants of the textile industry since their beginnings, until the outbreak of the First World War. The process of creating the largest industrial plant industrial in Tomaszow is depicted here – The Artificial Silk Factory of Tomaszow.

The following information describes the collapse of the industry during World War I and the loss it suffered as a result. The work was written based on the records kept in the State Archives of Piotrkow, Tomaszow Branch, and the latest literature.

⁸⁵ *Tomaszów bohaterowi...*, s. 27-32; APPTOTM, AmT, sygn. III/162.

⁸⁶ Straty poniesione w czasie pierwszej wojny światowej przez społeczeństwo Królestwa Polskiego były zjawiskiem obejmującym wszystkie strefy okupacyjne. Dla porównania tych procesów z terenem okupacji austro-węgierskiej zob. M. Hubka, *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego latach 1914-1918*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2012, 13, s. 79-102.